

ПРОБЛЕМИ ЗМІСТУ І МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

УДК: 330.101.541+ 339.924

JEL: A 220, A230, F 020, F 150, O 520

Макроекономіка. Підручник

Тетяна Бурлай

Тема 38. МІЖНАРОДНА ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ ІНТЕГРАЦІЙНО-КОНВЕРГЕНЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

- 38.1. Поняття міждержавної та регіональної економічної інтеграції
- 38.2. Економічна інтеграція в глобалізаційному контексті
- 38.3. Основні теорії та сучасні концепції європейської інтеграції
- 38.4. Характерні форми, рівні, стадії та моделі євроінтеграції
- 38.5. Основні критерії вступу до ЄС та його сучасна інтеграційна політика
- 38.6. Взаємозв'язок інтеграційних та конвергенційних процесів
- 38.7. Переваги та недоліки регіональної інтеграції як одного з основних механізмів конвергенції

Література

- 1. Сиденко В.Р. Глобалізація – європейська інтеграція – економічне розвиток: українська модель: в 2 т. Т. 1: Глобалізація і економічне розвиток. Київ: Фенікс, 2008. 376 с.; Т. 2: Європейська інтеграція і економічне розвиток / НАН України; Ін-т екон. і прогнозирів. Київ, 2011. 448 с.
- 2. Європейська інтеграція: учебник / под ред. О.В. Буториной. Москва: Издательский Дом "Деловая литература", 2011. 720 с.
- 3. Либман А. Модели экономической интеграции: мировой и постсоветский опыт / Сетевой ресурс библиотеки Мюнхенского университета (MPRA). 2009. 412 с. URL: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/19434/1/MPRA_paper_19434.pdf
- 4. Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование : монография / под науч. ред. профессоров Д. Лукьяненко, А. Поручника, В. Колесова. Киев: КНЭУ, 2013. 466 с.
- 5. Евстигнеева Л., Евстигнеев Р. Экономическая интеграция как синергетический феномен. *Мир перемен*. 2010. № 4. С. 99–114.
- 6. Бабынина Л.О. Гибкая интеграция в ЕС: классификация и проблемы институционализации. *МЭиМО*. 2010. № 6. С. 31–37.

Бурлай Тетяна Вікторівна (btv2008@ukr.net), канд. екон. наук, доц.; старший науковий співробітник ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

© Т.Бурлай, 2018

ISSN 1811-3141. Економічна теорія. 2018. № 4: 93–111

93

7. Юд А.П. После Брекзита: Десять тезисов о настоящем и будущем Европы. *Актуальные проблемы Европы*. 2017. № 1. С. 155–165.
8. Sцderbaum F. Early, Old, New and Comparative Regionalism: The Scholarly Development of the Field. *KFG Working Paper Series*. 2015. No. 64. 29 pp.
9. Kang Y.-D. Development of Regionalism: New Criteria and Typology. *Journal of Economic Integration*. June 2016. № 31(2). PP. 234–274.
10. OECD. "Policy Challenges from Closer International Trade and Financial Integration: Dealing with Economic Shocks and Spillovers", in *OECD Economic Outlook*, Volume 2018 Issue 1, OECD Publishing, Paris. PP. 49–92. DOI: https://doi.org/10.1787/eco_outlook-v2018-1-3-en

38.1. Поняття та види міждержавної економічної інтеграції.

Об'єктивна необхідність формування надійних систем виробничо-збутових зв'язків і усунення всіляких торговельних бар'єрів між країнами світу стала передумовою розвитку міжнародних інтеграційних процесів у соціально-економічній сфері. Традиційно цю необхідність інтернаціоналізації господарського життя пов'язують з розширенням можливостей для більш повної реалізації економічних інтересів окремих держав у разі їх регіональної чи блокової кооперації. Адже активізація обміну товарами та послугами, науково-технічною інформацією, посилення перетоків інвестиційного капіталу та робочої сили сприяє підвищенню конкурентоспроможності національної економіки й відкриває додаткові джерела для її довгострокового зростання, а також поетапної конвергенції (зближення за основними параметрами розвитку) з більш розвиненими економіками. Узагальнюючи теоретичні дослідження за цією тематикою, поняття міждержавної економічної інтеграції можна представити:

- у вузькому розумінні: як процес економічної взаємодії країн, що приводить до зближення господарських механізмів, який набуває форми міждержавних угод і узгоджено регулюється міждержавними органами (*Делюкс, 2010. С. 123*);

- у розширеному розумінні: як досить широкий клас різноманітних соціально-економічних процесів, направлених на формування стійких структур перманентної взаємодії на різних ієрархічних рівнях національно-державних соціально-економічних організмів, що має наслідком поступове утворення у тій чи іншій мірі нової регіональної цілісності в економічному, соціальному, політичному, правовому, культурному, ідеологічному аспектах і виокремлення як самостійного нового – сумісного регіонального (комунітарного) – рівня соціально-економічного регулювання (*Сиденко, 2011. С. 18*).

Поряд з економічною інтеграцією, в сучасній типології інтеграційних процесів також розглядають соціальну інтеграцію, що передбачає зближення й уніфікацію суспільств, та інтеграцію політичну, під якою розуміють створення наддержави, що відтворює на своєму рівні модель "держави загалом", або ж створення політичної спільноти зі складно організованою формою співуправління (*Байков, 2010*).

У просторово-територіальному розрізі найчастіше досліджується феномен регіональної інтеграції, тобто зближення держав одного регіону, які характеризуються подібністю основних географічних, історич-

них, суспільно-політичних, етнокультурних, соціально-економічних параметрів розвитку. В сучасних умовах процеси регіональної інтеграції мають певну специфіку, яка, на думку шведського ученого Б.Хеттне, полягає у тому, що (Кирабаев, 2011):

1) регіон розглядається як єдина територіальна система і включає в собі принаймні декілька держав (політично оформлених одиниць), об'єднаних одна з одною географічними відносинами й певним рівнем взаємозалежності;

2) існує можливість розбіжності адміністративних і державних кордонів у межах регіону: до складу певного регіону може входити не вся країна, а тільки її частина;

3) ступінь регіональної згуртованості може зростати чи слабнути з часом, залежно від того, як визначають свої інтереси суб'єкти, що діють у регіоні;

4) між країнами-учасницями регіону може спостерігатися нерівномірність ступеня розвиненості економічних, політичних і культурних зв'язків і кооперації.

Вважається, що *економічна регіональна інтеграція* має місце, коли наростаюча економічна взаємозалежність декількох країн переходить у зрощування національних ринків товарів, послуг, капіталів і робочої сили й відбувається формування цілісного ринкового простору з єдиною валютно-фінансовою системою, єдиною в основному правовою системою та найтіснішою координацією внутрішньо- та зовнішньо-економічної політики відповідних держав (Лицарева, 2003).

38.2. Економічна інтеграція в глобалізаційному контексті.

Нових рис явище економічної інтеграції набуває в контексті процесів глобалізації, які, з одного боку, сприяють посиленню взаємозв'язків і взаємозалежності держав світу, а з іншого – їх поділу на окремі групи, розташовані з певною ієрархією (Побединский, 2008). Прикладом таких ієрархічних груп є групи регіональної інтеграції, які характеризуються такими п'ятьма *основними ознаками* (Буторина, 2005):

1) об'єднання держав в інтеграційне угруповання породжує нову якість, котру було б неможливо або незмірно важче отримати на індивідуальній основі (інтеграція представляється грою з позитивною сумою, що робить її вигідною як для кожного учасника, так і для угруповання загалом; умовою нормальної інтеграції вважається синергетичний ефект, тобто набуття такої сили, котра перевищує суму індивідуальних сил);

2) утворене об'єднання держав виділяється з решти світу й тим чи іншим чином відособлюється від нього (наприклад, створення Митного союзу передбачає усунення митних бар'єрів між країнами-учасницями й запровадження єдиного митного бар'єру щодо третіх держав);

3) об'єднання має добровільний і партнерський характер, а стихійне посилення взаємозалежності держав, наприклад, внаслідок активної зовнішньої торгівлі, діяльності ТНК і фінансових груп, не можна

вважати інтеграцією (іншими словами, інтегрування може бути як передумовою, так і наслідком інтеграції);

4) інтеграція поширюється на різноманітні сфери як зовнішньої, так і внутрішньої політики країн-учасниць (цим вона відрізняється від міжнародних організацій й інших форм міжнародного співробітництва, яке регулює в основному ті дії держав або інших акторів, котрі зачіпають інтереси інших членів світової спільноти);

5) регіональна інтеграція ґрунтується на усвідомленні її учасниками спільності їхньої *майбутньої* історичної долі (спільні риси історичного розвитку важливі для інтеграції лише з точки зору їхніх сучасних результатів, в іншому ж вони зазвичай беруться на озброєння політичними елітами як добре працюючий агітаційний прийом).

В сучасних умовах процеси регіональної інтеграції невід'ємно вписані в контекст планетарного процесу економічної глобалізації, основними системоутворюючими компонентами якого експерти називають (Сиденко, 2008. С. 86): *по-перше*, зменшення перешкод для економічної, політичної та культурної взаємодії країн і народів; *по-друге*, тенденції до утворення більш гомогенного економічного, політичного та культурного простору; *по-третьє*, створення структур глобальної керованості. При цьому *основними завданнями*, на вирішення яких спрямовуються інтеграційні процеси в умовах розвитку глобалізованого світу, є такі (Либман, 2009. С. 41–42):

- ✓ інтеграція ринків, зниження рівня витрат транскордонних трансакцій для підвищення ефективності економіки;
- ✓ координація економічної політики з метою усунення "провалів" інтегрованого ринку та корекції його результатів;
- ✓ продукування регіональних суспільних благ, які мають транскордонні зовнішні ефекти;
- ✓ поліпшення позиції в глобальній конкуренції – від стратегічної торгової політики до інституціональної конкуренції;
- ✓ пом'якшення зовнішніх шоків, що виникають внаслідок глобалізації, а також консолідація сил для активного впливу на структуру світової економіки.

У разі такого регіонального утворення як Європейський Союз, виділяють ще кілька позитивних інтеграційних ефектів. Зокрема, пов'язаних з перерозподілом фінансових ресурсів через бюджетну систему ЄС – головню, в межах його структурних фондів; "перетоком" ("*spillover*") інтеграційних зв'язків із однієї сфери економіки до іншої, а також проявом позитивних екстерналій, сформованих базовими країнами-членами для новоінтегрованих; економічною конвергенцією, тобто зближенням параметрів, які характеризують соціально-економічний розвиток "лідерів" і "аутсайдерів" інтеграційного об'єднання.

Слід підкреслити, що *феномену європейської інтеграції*, яка розпочалася в Західній Європі після Другої світової війни, відводиться чільне місце у наукових дослідженнях інтеграційних процесів. Значною перевагою євроінтеграційного проекту, який ґрунтується на ідеї побудови однорідного інтеграційного простору на базі єдності культурних

кодів, інституційної системи та економічного комплексу, є його міцний теоретичний фундамент, створований ученими та суспільними діячами вже майже два століття (Байков, 2010).

38.3. Основні теорії та сучасні концепції євроінтеграції (Сиденко, 2011 С. 114–194; Пурсиайнен, 2004; Кіш, 2004; Пурсиайнен, 2005; Теории европейской интеграции..., 2006; Мітін, 2007; Байков, 2010; Никитина, 2010; White, 2010). Серед найбільш значущих класичних теорій регіональної інтеграції в Європі виділяють функціоналізм, федералізм і реалізм (в його складі часто виокремлюють інтергавернменталізм (міжурядовий підхід) й інституціоналізм) та їхні новітні розробки-похідні. Значного поширення також набули теорія комунікації (транзакціоналізму) та теорія комплексної взаємозалежності.

В основі *теорії функціоналізму*, фундатором якої вважається Д.Мітрані, лежить так звана співробітницька модель, відповідно до якої інтеграція в європейському просторі розглядається як поступовий технократичний процес, ініційований тісним співробітництвом експертів з тих або ін. функціональних питань, і лише незначною мірою – політиків. Оновлена версія цієї теорії – *неофункціоналізм*, представлений науковими працями Е.Хааса, Ф.Шміттєра, Л.Ліндберга, С.Шайнгольда та Дж.Ная, суттєво вирізняється за трьома аспектами (Пурсиайнен, 2004. С. 4):

- дається визначення необхідних передумов інтеграції, до яких віднесено наявність спільних економічних інтересів, схожість економічних систем, взаємозалежність, політичний плюралізм, подібність елітних кіл;
- акцентується увага на важливості першого етапу інтеграції: процес економіко-політичного об'єднання має започаткуватися у сфері, де питання співпраці є найбільш актуальними;
- підкреслюється необхідність системного розширення співробітництва учасників регіонального утворення після проходження початкового етапу: спільна діяльність повинна охоплювати суміжні сфери – наприклад, галузі певного сектора економіки.

Чільне місце у складі неофункціоналізму займає розроблена Е.Хаасом *концепція "перетоку"* ("переливання", від англ. – *spillover*), в якій розглядаються два його види (Смоляков, 2005. С. 90–91): 1) функціональний "перетік", що виникає внаслідок взаємозалежної природи сучасних економік і завдяки якому інтеграція у одній сфері вимагає інтеграції в суміжних з нею; 2) політичний "перетік", що зазвичай слідує за економічною інтеграцією, і веде до посилення наднаціональних органів з певними функціями політичного контролю та формування наднаціональних політичних еліт, орієнтованих на поглиблення інтеграційних процесів.

Вчені-розробники *теорії федералізму* (А.Спінеллі, В.Райкер, С.Пістоне, Г.Бругманс, К.Вейр, К.Фрідріх, Дж.Елезер) підкреслювали надзвичайну важливість створення наднаціональних інституцій у процесі європейської інтеграції та його домінуючий політичний характер. У свою чергу, засади *неофедералізму* (Ч.Пентланд, А.Атціоні, Д.Пін-

дер) стосуються визначення шляхів, механізмів і переваг тривалої та поступової зміни форматів функціонування держав – переходу від суверенності до „конституційного зібрання”, та наслідків цього процесу (Пурсіайнен, 2004. С. 3–4).

Принципову різницю між положеннями інтеграційних теорій функціоналізму і федералізму лаконічно можна охарактеризувати так (Никитина, 2010. С. 135): функціоналісти вважали економіку важливішою за політику, а функціональний зміст інтеграції – первинним щодо її інституційної форми; для федералістів політика домінує над економікою, а форма (федеративна наддержавна) – над змістом євроінтеграції.

Теорія реалізму є ще одним магістральним напрямом наукової думки в галузі європейської інтеграції, розвиток якого пов'язаний з іменами науковців С.Хоффмана, К.Уолтца, В.Уоллеса, Е.Моравчика й ін. Відправним пунктом цієї теорії є обмеження наднаціональної інтеграції, яка, згідно з теоретичними положеннями, не відповідає реаліям і власним інтересам діяльності держав, що демонструють інтеграційні зусилля. В системі цих уявлень „реальна” інтеграція можлива лише на нижчому, господарському, рівні і недосяжна на рівні високої політики, що робить неефективним створення наднаціональних осередків прийняття політичних рішень (Пурсіайнен, 2004, 2005). Тому в процесі євроінтеграції першочергового значення набуває взаємодія між центрами виконавчої влади (урядами) країн-учасниць, що й забезпечує їхню господарську (економічну) інтеграцію.

Навколо цієї тези й була побудована *теорія інтергавернменталізму*, або, за іншою назвою, *міжурядового підходу* в євроінтеграційних дослідженнях. Виокремлюють два основні розгалуження інтергавернменталізму (Бусьгіна, 2007):

1) *класичний*, згідно з яким інтеграція реалізується лише тією мірою, якою стратегічні й тактичні інтереси різних країн зводяться до „спільного знаменника”, й ключова роль тут відводиться їхнім керівникам, які апіорі широко віддані національним інтересам своїх держав;

2) *ліберальний*, який відкидає риторику щодо „національних інтересів” і підкреслює роль внутрішньої політичної конкуренції за можливість їх формулювати у зовнішній політиці. За такого підходу, інтеграція країн є наслідком лобіювання в зовнішній сфері „спеціальних інтересів” їх певних внутрішніх груп (великий бізнес, ТНК тощо), й „спільний знаменник” виникає, коли близькі за інтересами групи з різних країн впливають на політику своїх урядів у якомусь певному інтеграційному напрямі.

Саме *ліберальний інтергавернменталізм* (ліберальний міжурядовий підхід) на сьогодні є однією з найбільш поширених теорій європейської інтеграції. Її фундатор Е.Моравчик відмічав, що на фундаментальному рівні ця теорія оперує двома базовими припущеннями щодо євроінтеграційної політики (Moravcsik, Schimmelfennig, 2009. Р. 68): перше – в процесі інтеграції держави виступають акторами, тобто діючими сторонами, учасниками міжнародної діяльності, які через переговори і політичний торг швидше досягають своїх цілей, аніж через ухва-

лення й впровадження відповідних політичних рішень наднаціональної структури; друге – держави-актори діють раціонально, тобто оцінюють альтернативні варіанти дій і обирають той, що максимізує функцію їхньої власної корисності в заданій ситуації (цей варіант розглядається як "національні пріоритети").

При цьому інтеграційна взаємодія країн може розглядатися як трирівневий процес (*Moravcsik, 1998; Moravcsik, Schimmelfennig, 2009. P. 68–69*): на першому рівні в ході внутрішніх політичних процесів формуються їх національні пріоритети; на другому – проводяться міждержавні переговори, результати яких залежать від пріоритетів і переговорного потенціалу країн; на третьому – діють наднаціональні інститути, що сприяє зменшенню трансакційних затрат на міждержавні переговори та скорочує залежність національних урядів від схвалення населенням політики, яка реалізується ними. Перші два рівні інтеграційної взаємодії відповідають сценарію так званої "дворівневої гри" Р.Патнема, що передбачає залежність дій країни на зовнішньополітичній арені (міжнародний рівень) від внутрішньополітичних процесів (національний рівень) і формування її "простору виграшних рішень", який містить міжнародні угоди, що знаходять підтримку населення і відповідають інтересам внутрішніх лобістських груп, і визначає переговорний потенціал держави.

Вихідним положенням інтеграційної теорії *інституціоналізму* (П.Пірсон, Р.Кеохейн, С.Балмер, К.Армстронг) є визнання формальних інститутів системостворювальним фактором міжнародних відносин та інтеграційних процесів на сучасному етапі (*Абгарян, 2010*). Найкраще цю теоретичну конструкцію ілюструє приклад Євросоюзу. Його багаторівнева інституційна система, яка охоплює управлінські, правові, фінансові й інші інститути, у сучасному виді формалізована й закріплена на найвищому законодавчо-правовому рівні – відповідними положеннями Маастрихтського, Амстердамського, Ніццького та Лісабонського договорів, є одним із наріжних каменів для функціонування ЄС. Процес розширення цього інтеграційного об'єднання координується та забезпечується в міру функціональних повноважень як ключовими інституціями: Європейською Радою, Європейською Комісією, Європейським Парламентом, так й іншими відповідними інституціями Євросоюзу.

Неоінституціоналізм, зокрема *теорія режиму* (Ф.Ріттбергер, Р.Коен, П.Майер), виходить з того, що для міжнародної інтеграції необхідні й формальні, й неформальні інститути, які фактично перетворюються в "школи співробітництва" і допомагають державам розробляти стратегії не тільки на основі власної вигоди, вимагаючи від них відмовитися від короткострокових розрахунків щодо відносних переваг ("хто більше виграє") і зосередитися на абсолютних перевагах, закладених у довгостроковій взаємодії (*Пурсиайнен, 2005. С. 33*).

Також спектр євроінтеграційних теорій розширився за рахунок трьох інших гілок неоінституціоналізму, таких як (*Теорії..., 2006; Зазнаєв, 2005. С. 18–20*):

- *історичний інституціоналізм* (підкреслюється важливість інституційної спадщини минулого для поточного контексту, базується на

понятті "траєкторії попереднього розвитку" інститутів, які розглядаються як ключові фактори у формуванні поведінки акторів міжнародного співробітництва);

- *соціологічний інституціоналізм* (передбачається, що саме інститути виступають еталонним каркасом поведінки акторів міжнародного співробітництва, які мають відповідні ознаки соціальних акторів (Цыганков, 2008): ідентичність і визнання з боку інших акторів; свободу маневру щодо примусів системи; здатність до активної поведінки; самостійність (автономність) в ухваленні рішень; наявність стратегії та необхідної ресурсної бази для її реалізації);

- *інституціоналізм з позицій раціонального вибору* (інститути розглядаються виключно як формальні утворення, тобто "знаряддя" для реалізації цілей міжнародних акторів; такі інститути існують, поки актори вважають, що вони приносять більше вигод, аніж втрат у міжнародному співробітництві).

Важливе місце в теоретичному базисі євроінтеграційних процесів займає *транзакціоналізм (теорія комунікації)*, підвалини якого закладені К.Дойчем. Ця теорія передбачає, що в процесі міжнародного співробітництва формується "співтовариство безпеки", – група країн, в межах якої конфлікти вирішуються виключно мирним шляхом, – приналежність до якого виникає завдяки інтенсивності комунікацій і трансакцій (транспортні мережі, торгівля, туризм тощо) його держав-учасниць (Никитина, 2010. С. 135).

Основи інтеграційної *теорії комплексної взаємозалежності* закладено Р.Кеохейном і Дж.Наємом, які вважали, що посилення взаємозалежності держав і розвиток міжнародних інститутів ведуть до розмивання відмінностей між проблемами внутрішньої та зовнішньої політики країн з інтеграційними зв'язками, тим самим обумовлюючи трансформацію всієї системи міжнародного співробітництва (Смоляков, 2005. С. 91–92).

38.4. Характерні форми, рівні та стадії євроінтеграції. Найбільш відому (часто її називають класичною) градацію процесу міждержавної регіональної інтеграції запропонував американський економіст угорського походження Б.Баласса ("Теорія економічної інтеграції", 1961), представивши його стадії таким чином (Balassa, 1961): *зона вільної торгівлі* → *митний союз* → *спільний ринок* → *економічний союз* → *повна економічна інтеграція*. Деталізуючи першу з п'яти стадій інтеграційного об'єднання – зону вільної торгівлі, що передбачає відсутність митно-тарифних і кількісних обмежень між державами-учасницями, – в її складі ще виділяють *преференційну зону*, членами якої запроваджено поступову відміну таких торговельних обмежень (Делюкс, 2010. С. 125–126). На другій стадії інтеграції створюється митний союз, в межах якого, крім правил зони вільної торгівлі, ще запроваджується спільний зовнішній тариф країн-учасниць та єдина зовнішньоторговельна політика щодо третіх країн-партнерів. Третя інтеграційна стадія пов'язана з формуванням спільного ринку, де між учасниками передбачено без-

перешкодне переміщення товарів, послуг, фінансового капіталу та робочої сили. На четвертій стадії держави-учасниці спільного ринку починають реалізувати єдину економічну та валютно-фінансову політику, розширяючи його до меж економічного союзу. Завершальною стадією процесу є повна інтеграція країн, які свій економічний союз доповнюють політичним, з утворенням відповідних наднаціональних структур управління та координації основних державних політик.

З часом вищенаведена класифікація Б.Баласси неодноразово піддавалася ученими критичному переосмисленню та деталізації. Зокрема, українськими науковцями був запропонований онтологічний підхід до виявлення стадій регіональної консолідації національних економічних систем, а саме таких (Белозубенко, Усова, 2005. С. 84–85):

- 1) торговельна інтеграція, яка означає об'єднання ринкових просторів країн-учасниць;
- 2) кооперація у виробничій і науково-технічній сфері;
- 3) прямі зв'язки на рівні галузей (галузева спеціалізація) та секторів національної економіки;
- 4) створення спільних циклів економічного відтворення;
- 5) об'єднання валютно-фінансових сфер країн;
- 6) формування єдиного регіонального господарського комплексу, що передбачає наднаціональне регулювання та єдиний економічний простір;
- 7) формування наднаціональної та міжнародної системи політичного регулювання.

На відміну від класичної, вищенаведена класифікація стадій розвитку інтеграційного об'єднання акцентує увагу не на його організаційних формах, а на економічно-фінансовому наповненні інтеграційних зв'язків країн-учасниць.

Найчастіше в теоретичній площині розглядаються лише дві *концептуальні* моделі європейської інтеграції (Бабынина, 2010. С. 31):

- ортодоксальна чи традиційна модель, яка передбачає, що всі держави-учасниці мають рівні права, несуть спільну відповідальність і зобов'язання, й просуваються інтеграційним шляхом із однаковою швидкістю;
- модель гнучкої інтеграції (має цілу низку форм), що базується на відході від концепції одночасного та одноформатного інтеграційного руху й передбачає неоднакові права й обов'язки, різний ступінь участі країн-учасниць у тих або інших сферах співробітництва й можливість залучення до них третіх сторін.

Практичного застосування нині діюча в Євросоюзі модель гнучкої інтеграції набула із запровадженням у 1979 р. Європейської валютної системи, інтегруватися до якої (зокрема, шляхом переходу на єдину європейську валюту) країни-члени ЄС могли з різною швидкістю. Офіційно ця модель була визнана з ухваленням у 1992 р. Маастрихтської угоди, якою за Великою Британією та Данією було збережено право не входити до Європейської валютної системи, а також визнано право двох або декількох країн-членів на "поглиблене" співробітництво, тоб-

то на реалізацію інтеграційних проектів у певних сферах без участі інших членів Євросоюзу (Борко, 2006. С. 28). Серед низки форм гнучкої інтеграції країн ЄС виділяють три базові (Кіш, 2004. С. 103–105):

- "Європа різних швидкостей" (модель різношвидкісної інтеграції, про яку зазначалося вище);

- "Європа a la carte" (модель "меню" стратегії інтеграційного розвитку європейських країн або ще – модель змінної геометрії, яка передбачає право країн-учасниць самостійно вирішувати питання щодо приєднання до певної інтеграційної ініціативи ЄС);

- "Європа концентричних кіл" (модель ступінчастої інтеграції, в якій "центр" (країни Євросоюзу з найвищим ступенем інтеграції, у т.ч. політичної) оточують концентричні "кола" (держави з нижчим ступенем інтеграції), причому з розширенням кола ступінь інтеграції його країн-учасниць знижується.

У сучасних умовах ключовим обмежувальним фактором ефективності та розвитку інтеграційних процесів в Європі виступає *недосконалість діючої моделі євроінтеграції*. Модель "різномірної", або "гнучкої", інтеграції, яку ЄС застосовує з початку 1990-х років, передбачає виконання державами-членами "полегшених" інтеграційних умов і зобов'язань – участь лише в тих сферах загальноєвропейського співробітництва, що відповідають їхнім можливостям. Проте реалізація цієї моделі несе значні інституційні загрози, ґрунтуючись на порушенні одного з базисних принципів розвитку Євросоюзу – однакового для всіх і на всіх напрямках поступального просування інтеграції, та, зрештою, веде до посилення його неоднорідності та роз'єднаності, оскільки країни-учасниці ЄС мають неоднакові права й обов'язки (Бабынина, 2010). Наочним прикладом є зона євро, структурна неоднорідність якої в умовах світової кризи 2008–2009 рр. перетворила розвиненіші держави-учасниці (Німеччину, Францію) на заручників фінансово й економічно менш розвинених (Греції, Португалії, Ірландії тощо) і змусила, здебільшого за власний рахунок, рятувати останні від дефолту. Ця кризова ситуація – не єдиний наслідок недосконалості інтеграційної моделі об'єднаної Європи. Фахівці справедливо зауважують, що каскад криз, що обрушилися на Євросоюз з 2005 року – року провалу проекту Європейської Конституції на референдумах у Франції та Нідерландах, – поставив питання про збереження ЄС у такому вигляді, як ми його знаємо, і відіграв значну роль у такій події як "Брекзит", події безпрецедентній, зважаючи, що йдеться про вихід з ЄС Великої Британії, яка є його другою за масштабом економікою та провідною військовою силою, членом РБ ООН і ядерною державою (Громыко, 2017. С. 10).

Проблеми ознаменованої "Брекзитом" дезінтеграції Євросоюзу лежать у багатьох площинах, у тому числі *історико-ідеологічній*. У цьому контексті французький учений, один із директорів Дослідницького центру зовнішньої політики та війни Анрі Поль Юд розглядає поточний стан ЄС лише як "один з аспектів краху лібералізму, який гине через свою несправедливість – соціальну, політичну та духовну (за якої гроші позбавляють народи пам'яті та ідентичності, а з людей роблять зом-

бованих нігілістів)" та сподівається на те, що керівництво Євросоюзу повернеться до початкової ідеї його створення – "економічної Європи", відмовившись від ідеї "політичної Європи", яка не відбулася (Юд, 2017. С. 162; 164–165).

Інші зарубіжні вчені розглядають проблеми євроінтеграції у політичній площині, об'єктивно вказуючи на існування так званої "інтеграційної дилеми", коли значній більшості держав-учасниць ЄС необхідно робити вибір між втратою частини національного суверенітету і зниженням власного впливу на розвиток інтеграційних процесів, що у кінцевому підсумку суперечить принципу загального поступального руху інтеграції та зумовлює порушення внутрішніх балансу й солідарності Союзу (Бабынина, 2012. С. 606). Крім того, інституційна деформованість європейської моделі різнорівневої інтеграції призводить до звуження рамок національних суверенітетів новоінтегрованих країн-членів і політично вмотивованого тиску на них з боку наднаціональних структур ЄС, роль яких дедалі більше гіпертрофується, гальмуючи інтеграційну динаміку.

На сьогодні більшість дослідників дотримуються думки, що найбільш реалістичним шляхом розвитку європейської інтеграції у посткризовий період виступає різнорівнева (гнучка, мультишвидкісна) інтеграція (CEPS, 2014; Eylemer, 2015; Pirozzi, Tortola, Vai, 2017; Арбатова, 2017), оскільки саме цей варіант є прийнятним з урахуванням посткризової динаміки ЄС, його ресурсних можливостей, дезінтеграційних ризиків, а також очікувань більшості європейців, насамперед, громадян держав "інтеграційного ядра" Євросоюзу. Водночас слід зважати на важливі застереження щодо подальшого упровадження цієї інтеграційної моделі для об'єднаної Європи. У цьому сенсі надзвичайно важливим є попередження експертів про обумовлене поглибленням євроінтеграційного процесу критичне наростання протиріч усередині ЄС, який на сьогодні фактично опинився у стані біфуркації і надалі може рухатися за двома дуже відмінними траєкторіями – або подальшого стрімкого розвитку за рахунок нової якості інтеграційної моделі (вочевидь, подібної до європейської федерації), або ж навпаки – стрімкої дезінтеграції та виникненням субрегіональних інтеграційних просторів за моделлю різнорівневої інтеграції (Сіденко, 2017. С. 27–28), де ЄС відіграватиме роль спільної інституційної надбудови над цими субрегіональними просторами за моделлю "вкладених інтеграційних просторів" (Сіденко, 2008. С. 95). З урахуванням зазначеного вище, саме останній варіант має високі шанси на реалізацію, однак наслідком цього стане посилення ризиків дивергенції держав-учасниць у тих сферах, що належать до національного відання політики, – насамперед, соціальної сфери.

38.5. Основні критерії вступу до Євросоюзу та його сучасна інтеграційна політика. Необхідною умовою отримання членства в ЄС для країн-претендентів з Центрально-Східної та Південної Європи було

виконання ними низки вимог – так званих "Копенгагенських критеріїв", сформульованих на саміті Євросоюзу в 1993 році¹:

✓ політичних (стабільність інститутів, які гарантують демократію, верховенство закону, прав людини, а також захист інтересів меншин і повагу до них);

✓ інституційних (здатність прийняти на себе зобов'язання членства, включаючи відданість цілям політичного, економічного та валютного об'єднання);

✓ економічних (функціонування ринкової економіки, а також здатність справлятися з тиском конкуренції та ринкових сил у межах Євросоюзу).

Пізніше економічні критерії були деталізовані Єврокомісією через формування субкритеріїв за відповідними складовими (*European Commission, December 2010. С. 2*)²:

а) *функціонування ринкової економіки:*

- забезпечення макроекономічної стабільності, в т.ч. за рахунок відповідної цінової стабільності та збалансування системи державних фінансів, а також зовнішніх рахунків;

- досягнення широкого консенсусу щодо пріоритетів внутрішньої економічної політики;

- встановлення рівноваги між попитом і пропозицією через вільну взаємодію ринкових сил, цін, а також лібералізацію торгівлі;

- усунення значних процедурних бар'єрів для входу на ринок (створення нових підприємств) і виходу з нього (банкрутство);

- наявність відповідної правової системи, яка забезпечує, в тому числі, адекватне регулювання прав власності, можливість виконання законів і контрактів;

- наявність розвиненого фінансового сектора, який достатньо добре перетворює заощадження у продуктивні інвестиції;

б) *здатність справлятися з тиском конкуренції та ринкових сил у межах Євросоюзу:*

- функціонування ринкової економіки з достатнім ступенем макроекономічної стабілізації, що забезпечує прийняття рішень економічними агентами в умовах стабільності та передбачуваності;

- забезпечення у складі виробничих витрат достатньої частки людського та фізичного капіталу (в т.ч. витрати на інфраструктуру, освіту, науково-дослідницькі та перспективні розробки);

- ступінь впливу державного регулювання та законодавчої системи на конкурентоспроможність через торговельну політику, політику розвитку конкуренції, надання державної допомоги, підтримку малого та середнього бізнесу і т.д.;

- частка дрібних суб'єктів господарювання;

¹ Conclusion of the Presidency. European Council in Copenhagen, 21–22 June, 1993. SN180/1/193 REV1. European Council, 1993. P. 13.

² Progress towards meeting the economic criteria for accession: the assessments of the 2010 Progress Reports and the Opinions. *European Economy Occasional Papers*. №73. December 2010. European Commission, 2010. 88 p.

- ступінь і темпи торговельної інтеграції держави з Євросоюзом до його розширення (це стосується як обсягу, так і номенклатури товарів, за якими вже здійснюється торгівля з країнами-членами ЄС).

"Політична" частина Копенгагенських критеріїв на сьогодні фактично закріплена ст. 49 Лісабонського договору³, згідно з яким будь-яка європейська держава, яка культивує й зберігає цінності свободи, демократії, рівності, верховенства закону, поваги до людської гідності та прав людини, а в її суспільстві переважає плюралізм, недопущення дискримінації, терпимість, справедливість, солідарність і гендерна рівноправність, може подати заявку на вступ до Європейського Союзу. Таким чином, у процесі євроінтеграції підтримується інституціональна конвергенція країн-претендентів і країн-учасниць цього регіонального об'єднання.

38.6. Взаємозв'язок інтеграційних та конвергенційних процесів. Економічна історія дає як окремі приклади повної відсутності такого зв'язку, так і чисельні докази його наявності та сили.

Стосовно першого, прикладом інтеграційних процесів за відсутності конвергенції є створення у 1951 р. Європейського об'єднання вугілля і сталі у складі Нідерландів, Бельгії, Люксембургу, Франції та Італії (Корнєв, 2014. С. 51), а прикладом конвергенції соціально-економічних систем без їх інтеграції слугує, зокрема, взаємодія США, ЄС та Японії. З другого боку, чисельні приклади підтверджують тісний взаємозв'язок інтеграційних і конвергенційних процесів, що дозволяє розглядати соціально-економічну конвергенцію як показник інтегрованості (чи ж готовності до інтегрування) у світовий економічний простір різних за рівнем розвитку країн, що адаптуються до умов єдиної для всіх глобальної економічної системи (Джалілов, 2013. С. 134).

Зокрема, досвід Євросоюзу показує, що всебічну конвергенцію його держав-учасниць в економічній, фінансовій, інституційній та інших сферах можна розглядати як квінтесенцію інтеграційного процесу, координованого та підтримуваного в межах спеціальних політик, – насамперед, політики розширення (*Enlargement Policy*) та політики згуртування (*Cohesion Policy*), – і процедур Євросоюзу. Так, необхідною складовою євроінтеграції країн-учасниць з Центрально-Східної та Південної Європи, а також країн-кандидатів і країн – потенційних кандидатів на отримання членства в Євросоюзі є проведення соціально-економічних, структурних, законодавчих й інших інституційних реформ, необхідних для їх наближення до стандартів ЄС, у т.ч. закріплених у вигляді Копенгагенських критеріїв. Ефективні реформи, проведені державами ЦСЄ, та дещо менш ефективні, проведені Болгарією та Румунією, відкрили їм шлях до вступу в Євросоюз у 2004 і 2007 роках, фактично забезпечивши необхідну проєвропейську трансформацію їх соціально-економічних систем (Копійка, Шинкаренко, 2012. С. 474–485).

³ Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union*. 2008/C 115/01. Vol. 51. May 09, 2008. 388 p. URL: <http://eur-lex.europa.eu/JOIndex.do>

Необхідність такого реформування для двох останніх зазначених груп країн – станом на вересень 2018 року статус країн-кандидатів мали Албанія, Македонія, Чорногорія, Сербія та Туреччина, статус країн – потенційних кандидатів – відповідно, Боснія та Герцеговина, а також Косово⁴, – не викликає сумнівів, урахувавши їхнє значне відставання за базовими соціально-економічними показниками від усередненого рівня ЄС-28 (табл. 1).

Таблица 1

Окремі індикатори розвитку ЄС-28, країн-кандидатів і країн – потенційних кандидатів на вступ до ЄС у 2015 році

Країна	Населення, тис. осіб	ВВП на душу населення, тис. євро	Рівень довготривалого безробіття, %	Дефіцит держбюджету, % ВВП	Торговельний баланс, % ВВП
ЄС-28	508451	28,8	4,5	-2,4	+0,9
Чорногорія	622	5,8	13,6	+7,7	-40,4
Македонія	2069	4,4	21,3	-3,5	-20,1
Албанія	2892	3,6	11,3	-4,0	-22,4
Сербія	7114	4,7	11,3	-3,8	-11,9
Туреччина	77696	8,3	2,2	+1,7	-6,7
Боснія та Герцеговина	3819	3,8	22,8	+0,7	-26,0
Косово	1772	3,1*	23,8	нд	-37,0*

*дані за 2014 р.

Джерело: Key figures on enlargement countries – 2017 edition. Eurostat, 2017. С. 10, 46, 56, 59.

38.7. Переваги та недоліки регіональної інтеграції як одного з основних механізмів конвергенції. На нашу думку, розглядати інтеграційні процеси як один із найкоротших шляхів економічної конвергенції в Європі необхідно з урахуванням потенційного балансу здобутків і втрат.

Так, з одного боку, вступ до ЄС дає потужний імпульс для економічної конвергенції нових і старих держав-учасниць, і на прикладі країн ЦСЄ показано широкі можливості та ефективність євроінтеграції як мультисистемного інституту розвитку (Бурлай, 2012). Чи не найвагомим доказом системного позитивного впливу євроінтеграції – саме як інституту розвитку – на соціально-економічну динаміку країн ЦСЄ можна вважати ефективну трансформацію їхніх національних економік, забезпечення стабільного економічного зростання у докризовий період (до 2009 р.) і підвищення рівня суспільного добробуту.

За фактичними даними МВФ, у середньому за період 1995–2017 років у постсоціалістичних країнах Євросоюзу обсяг ВВП на душу населення (оцінений у дол. США, у постійних цінах) зріс у 2,2–9,1 раза; за прогнозними оцінками, вказане зростання збільшиться до 3,4–15,5 раза (табл. 2).

⁴ European Neighbourhood Policy And Enlargement Negotiations. Check current status. European Commission, May 2018. URL: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/check-current-status_en

Таблиця 2

Обсяги та динаміка зростання ВВП у розрахунку на душу населення (у постійних цінах) у новоінтегрованих постсоціалістичних державах ЄС протягом 1995–2023 років

Країна	1995 р., дол. США	2017 р., дол. США	2023 р. (прогноз), дол. США	2017 р. до 1995 р., разів	2023 р. до 1995 р., разів
Словенія	10 708,6	23 654,4	35 929,2	2,2	3,4
Чехія	5 784,1	20 152,4	33 622,8	3,5	5,8
Естонія	2 622,0	19 840,1	34 212,3	7,6	13,0
Латвія	2 163,5	15 547,2	25 715,7	7,2	11,9
Литва	1 845,7	16 730,2	28 690,7	9,1	15,5
Словаччина	3 696,5	17 664,3	28 152,5	4,8	7,6
Угорщина	4 491,8	15 531,2	21 979,6	3,5	4,9
Польща	3 605,2	13 822,6	20 980,3	3,8	5,8
Хорватія	5 027,8	13 138,3	18 362,9	2,6	3,7
Румунія	1 573,1	10 757,0	18 520,6	6,8	11,8
Болгарія	1 514,3	8 064,0	12 166,5	5,3	8,0

Джерело: World Economic Outlook Database, April 2018. International Monetary Fund, 2018.
URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2018/01/weodata/index.aspx>

Як свідчать дані табл. 2, особливо помітний прогрес у зростанні середнього рівня добробуту населення серед постсоціалістичних держав Євросоюзу демонструють: Литва, де, за прогноною оцінкою МВФ (*International Monetary Fund*, 2018)⁵, ВВП на душу населення у 2023 році становитиме 28,7 тис. дол. США (збільшившись проти 1995 року у 15,5 раза); Естонія – 34,2 тис. дол. США (13 раз); Латвія – 25,7 тис. дол. США (11,9 раза) та Румунія – 18,5 тис. дол. США (11,8 раза).

Усе наведене вище дає підстави для висновку, що *євроінтеграція стала мультисистемним інститутом розвитку* постсоціалістичних країн ЄС. Така характеристика видається коректною, враховуючи, що процес європейської інтеграції:

1) одночасно охоплює кілька систем розвитку держави (інституційну, політичну, економічну, фінансову, соціальну), тобто є мультисистемним і створює значний синергетичний ефект (*Евстигнеева, Евстигнеев*, 2010);

2) забезпечує формування та підтримку національних інститутів розвитку – як фінансових, так і нефінансових – і співробітництво з більшістю аналогічних структур розвинених країн Євросоюзу;

3) передбачає підтримку з боку ЄС державам, які євроінтегруються, на рівні: а) регіональних багатобічних банків розвитку (Європейський інвестиційний банк, ЄБРР); б) цільових фінансових програм для підтримки євроінтеграційних процесів у країнах-претендентах;

4) забезпечує позитивні соціально-економічні зрушення, насамперед, підтримку сталого зростання економік і рівня суспільного добробуту країн-претендентів;

5) має комплексний вимір (національний рівень і рівень інституцій Євросоюзу) з відповідними ресурсами, інструментами та чинниками впливу.

⁵ World Economic Outlook Database, April 2018. International Monetary Fund, 2018. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2018/01/weodata/index.aspx>

Водночас вивчення сучасного досвіду країн ЦСЄ показує, що, *попри низку переваг такого мультисистемного інституту розвитку, як європейська інтеграція, його ефективність має чіткі межі*. Це особливо виразно проявилось в умовах нещодавніх світової фінансової кризи та кризи еврозони, коли процеси економічної конвергенції між "старими" та "новими" членами Євросоюзу помітно загальмувалися й очевидним став незначний "запас" міцності та конкурентоспроможності економік останніх. Майже всі новоінтегровані постсоціалістичні держави ЄС під впливом кризи втратили свої міжнародні конкурентні позиції і навіть у посткризовий період поки не змогли їх відновити.

Так, за даними швейцарського Міжнародного інституту розвитку менеджменту, у глобальному рейтингу конкурентоспроможності Естонія опустилася з 22-ї позиції докризового 2007 року на 30-ту – 2017-го; Литва – з 31-ї на 33-тю; Словаччина – з 34-ї на 51-шу; Угорщина – з 35-ї на 52-гу; Словенія – з 40-ї на 43-тю; Болгарія – з 41-ї на 49-ту; Румунія – з 44-ї на 50-ту; Хорватія – з 53-ї на 59-ту. За вказаний період серед постсоціалістичних країн Євросоюзу підвищити національний рівень конкурентоспроможності змогли лише Польща, яка "злетіла" з 52-ї на 38-му позицію рейтингу, і Чехія, що піднялася з 32-ї на 28-у (IMD, 2018)⁶.

Примітною рисою посткризового періоду в економічному розвитку Європи стала затяжна рецесія, що охопила практично всі його країни та завершилася, за твердженням керівництва ЄС, лише в 2017 році. Проблеми швидкого подолання економічної рецесії, які виявили неспроможність інститутів ЄС ефективно протидіяти системним кризовим явищам, загроза розпаду зони євро, а також загострення соціальних питань, насамперед, у сфері зайнятості, – ці та інші фактори загальмували відновлення темпів макроекономічного розвитку та конвергенції країн Євросоюзу і дали підстави експертам твердити, що *проект європейської інтеграції переживає найсерйознішу за всю свою історію кризу і задля ефективного вирішення внутрішніх системних протиріч потребує глибокої реконструкції* (Гриценко, 2016).

Сьогодні більшість постсоціалістичних держав ЄС не влаштовують темпи і глибина євроінтеграції, яких вони змогли досягти майже за 30-річний період. Так, до зони євро ввійшли лише п'ять з одинадцяти новоінтегрованих країн Східної Європи: Словенія (2007), Словаччина (2009), Естонія (2011), Латвія (2014) та Литва (2015). До складу Шенгенської зони Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія та балтійські країни ввійшли лише наприкінці 2007 року, а Болгарія, Румунія та Хорватія й досі перебувають поза її межами, очікуючи вирішення цього питання у 2019 році. Вільний доступ на ринки праці держав ЄС-15 новоінтегровані країни отримали тільки через 2–7 років, а Болгарія та Румунія – лише з січня 2014 року, пройшовши до цієї мети майже десятирічний шлях.

В останні роки у новоінтегрованих країнах ЦСЄ посилюються настрої євроскептицизму та розчарування в інтеграційному проекті Єв-

⁶ IMD World Competitiveness Ranking. International Institute for Management Development (IMD), 2018. URL: <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/competitiveness-2017-rankings-results/>

росоюзу. Певною мірою це пов'язано з обумовленими процесами євроінтеграції негативними наслідками для економічного розвитку країн, що поповнили лави членів Євросоюзу, зокрема, таких як (Daianu, 2002. С. 10–11):

- диспропорційність структури інвестиційного капіталу (поява значного крену в бік капіталу іноземного походження),
- зміни в системі адміністрування економічного розвитку (значна частина функцій і повноважень передається наднаціональним владним структурам ЄС, що обумовлює детермінованість внутрішньої економічної політики та корекцію її змісту),
- утримання відповідно до маастрихтських критеріїв низького рівня інфляції (послаблюється мотиваційний механізм нарощення обсягів виробництва),
- зниження гнучкості валютного курсу (регулювання динаміки торговельних потоків ускладнюється),
- загроза різкого скорочення притоку капіталу іноземних інвесторів після завершення приватизації або ж освоєння ними найбільш прибуткових сфер економіки (виникає потреба в реалізації запобіжних заходів щодо погіршення платіжного балансу).

Що ж стосується негативних наслідків інтеграційного розширення власне для самого Європейського Союзу, то вони насамперед проявляються у відносному зниженні конкурентоспроможності розширеного регіонального об'єднання за рахунок бюджетних та інших витрат на "асиміляцію" нових учасників зі значно нижчим рівнем розвитку економіки, а також вирішення різноманітних проблем, що виникають в її ході (інтенсивна міграція, соціальне забезпечення, етнічно-релігійні конфлікти, криміногенні ризики тощо).

Література

- Абгарян, С.Р. (2012). Интеграционные процессы на постсоветском пространстве: основные теоретико-методологические подходы: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.01 "Теория и философия политики, история и методология политической науки". Санкт-Петербург. 21 с.
- Арбатова, Н. (2017). Будущее европейской интеграции в контексте внутренних и внешних кризисов. *Мировая экономика и международные отношения*. Т. 61. № 10. С. 57–65.
- Бабынина, Л. (2012). Гибкость в структуре Европейского Союза: возможность продвижения вперед или путь к коллапсу? *Европейский Союз в XXI веке: время испытаний*. Москва: Изд-во "Весь Мир". 656 с.
- Бабынина, Л.О. (2010). Гибкая интеграция в ЕС: классификация и проблемы институционализации. *МЭиМО*. № 6. С. 31–37.
- Байков, А. (2010). Библиография сравнительной интеграции в 2000-х годах. *Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики*. Т. 8. №1 (22). URL: <http://intertrends.ru/twenty-second.htm>
- Белозубенко, В.С., Усова, А.С. (2005). Онтология интеграционных процессов на уровне регионов мира. *Научные труды Донецкого национального технического университета*. Серия: экономическая. Вып. 91. Донецк: ДонНТУ. С. 79–86.
- Борко, Ю. (2006). Взаимосвязь процессов расширения и углубления европейской интеграции. *Расширение Европейского союза и Россия*. Москва: Деловая литература. С. 5–30.

- Бурлай, Т. (2012). Европейська інтеграція як мультисистемний інститут розвитку: переваги і межі ефективності. *Економічна теорія*. № 3. С. 85–97.
- Бусыгина, И. (2007). Асимметричная интеграция в Евросоюзе. Международные процессы. *Журнал теории международных отношений и мировой политики*. Т. 5. № 3(15). С. 18–28.
- Буторина, О.В. (2005). Понятие региональной интеграции: новые подходы. *Космополис*. №3 (13). URL: <http://www.polit.ru/research/2006/04/10/butorina.html>
- Гриценко, А.А. (2016). Реконструкция Европы в контексте поиска путей разрешения современных противоречий. *Философия хозяйства*. № 3. С. 161–169.
- Громько, А.А. (2017). Европейские исследования: дилеммы универсальности и уникальности (к 60-летию региональной интеграции). *Современная Европа*. № 2. С. 6–17.
- Делюкс, Т. (2010). Сущности и этапы международной экономической интеграции. *Электронный научный журнал "Исследовано в России"*. Т. 13. С. 123–136. URL: <http://zhurnal.apere.lam.ru/articles/2010/009.pdf>
- Зазнаев, О.И. (2005). Вторая молодость "долгожителя": концепт "политический институт" в современной науке. Проблемы политической науки. Казань: Центр инновационных технологий. С. 3–29.
- Евстигнеева, Л., Евстигнеев, Р. (2010). Экономическая интеграция как синергетический феномен. *Мир перемен*. № 4. С. 99–114.
- Кіш, Є. (2004). Пошуки теоретичних моделей європейської інтеграції. *Політичний менеджмент*. № 6 (9). С. 103–114.
- Копійка, В.В., Шинкаренко, Т.І. (2012). Європейські Союз: історія і засади функціонування: навч. посіб. Київ: Знання. 759 с.
- Корнев, М.М. (2014). Теоретичне обґрунтування методів дослідження конвергенції економічних систем. *Менеджер*. № 2 (68). С. 49–55.
- Джалілов, О.О. (2013). Економічна конвергенція як показник інтегрованості країн. *Вісник соціально-економічних досліджень*. Вип. 3(2). С. 132–139.
- Либман, А. (2009). Модели экономической интеграции: мировой и постсоветский опыт. Сетевой ресурс б-ки Мюнхенского университета (MPRA). 412 с. URL: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/19434/1/MPRA_paper_19434.pdf
- Лицарева, Е.Ю. (Март 2003). Причины и сущность интеграционных процессов на Европейском и Азиатском континентах в конце XX в. *Вестник Томского государственного университета*. Серия "История. Краеведение. Этнология. Археология". № 276. С. 120–128.
- Мітін, М.М. (2007). Теоретичні концепції розвитку європейської інтеграції / Проблеми й перспективи розвитку співробітництва між країнами Південно-Східної Європи в рамках Організації Чорноморського економічного співробітництва. *Збірник наукових праць*. Т.2. Лівадія-Донецьк: ДонНУ. С. 673–676.
- Никитина, Ю.А. (2010). От интеграции к регионализму: эволюция теорий регионального межгосударственного сотрудничества. *Вестник МГИМО-Университета*. № 6 (15). С. 134–140.
- Побединский, И.М. (2008). Концептуальные основы интеграционных процессов. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. №12 (86). С. 32–38.
- Пурсиайнен, К. (2004). Теории интеграции и рамки отношений ЕС-РФ. Москва: Российско-европейский Центр экономической политики. 21 с.
- Пурсиайнен, К. (2005). От слов – к делу (теории интеграции и отношения ЕС – РФ). *Современная Европа*. Вып.2. С. 23–38.
- Сиденко, В.Р. (2008). Глобализация – европейская интеграция – экономическое развитие: украинская модель: в 2 т. Т. 1: Глобализация и экономическое развитие. Киев: Феникс. 376 с.
- Сиденко, В.Р. (2011). Глобализация – европейская интеграция – экономическое развитие: украинская модель: в 2 т. – Т. 2: Европейская интеграция и экономическое развитие. НАН Украины, Ин-т экон. и прогнозир. Киев. 448 с.
- Сіденко, В.Р. (2017). Кризові процеси у розвитку інтеграції в ЄС: витоки та перспективи. *Економіка і прогнозування*. № 1. С. 7–34.
- Смоляков, В.А. (2005). Европейский Союз и взаимодействие внутренней и внешней политики. *Россия и АТР*. № 4. С. 87–96.
- Цыганков, П.А. (2008). Актеры и факторы в международных отношениях и мировой политике. Приватизация мировой политики: локальные действия – глобальные результаты. Москва: Голден Би. С. 30–53.

- Юд, А.П. (2017). После Брекзита: Десять тезисов о настоящем и будущем Европы. *Актуальные проблемы Европы*. № 1. С. 155–165.
- Теории европейской интеграции. Федерализм и неофедерализм. OUP Online Teaching Resources. Oxford Higher Education (2006). URL: <http://fir.bsu.by/index.php/ru/155-student/specialities/ir-speciality/1298-european-union-discipline.html>
- Balassa, B. (1961). *The Theory of Economic Integration*. Homewood, Illinois: Richard D. Irvin. 304 pp.
- Daianu, D. (2002). Is Catching Up Possible in Europe? TIGER (Transformation, Integration and Globalization Economic Research) Working Paper Series. № 19. 16 pp.
- Eylemer, S. (2015). Revisiting the Debates on a Model of Integration for Post-Crisis Europe: Towards A Political Union or Just More Differentiation? *Perceptions*. Vol. XX. № 4. PP. 11-36.
- Moravcsik, A. (1998). *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*. London: Cornell University Press. 514 pp.
- Moravcsik, A., Schimmelfennig, F. (2009). Liberal Intergovernmentalism. In: *European Integrations Theory*. Wiener A., Diez Th. (ed.). Oxford University Press; New York. PP. 67–87.
- Pirozzi, N., Tortola, P.D., Vai, L. (March 2017). Differentiated Integration: A Way Forward for Europe. *Istituto Affari Internazionali (IAI)*. 23 pp.
- White, T.R. (April 2010). *European Integration, Identity, and National Self Interest: the Enduring Nature of National Identity: A Dissertation presented in partial fulfillment of Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy*. Major: Political Science. Faculty of the Graduate College at the University of Nebraska. 238 pp. URL: <http://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1005&context...>
- Centre for European Policy Studies (CEPS) (2014). *Differentiated Integration in the EU. From the Inside Looking out*. Ed. By S. Blockmans. Brussels. 126 pp.
- European Commission (December 2010). *Progress towards meeting the economic criteria for accession: the assessments of the 2010 Progress Reports and the Opinions*. European Economy Occasional Papers. №73. 88 pp.
- Eurostat (2017). *Key figures on enlargement countries - 2017 edition*. 118 pp.
- International Institute for Management Development (IMD) (2018). *IMD World Competitiveness Ranking*. URL: <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/competitiveness-2017-rankings-results/>

Надіслано до редакції 02.10.2018